

LINA VIDAUSKYTĖ

Kauno Technologijos universitetas

VERBA VOLANT, SCRIPTA MANENT: JACQUES'AS DERRIDA IR TIPOGRAFINĖ SEKULIARIZACIJA

*Verba Volant, Scripta Manent: Jacques Derrida
and Typographic Secularization*

SUMMARY

The article deals with Jacques Derrida's relationship with religion and faith through the perspective of orality, literacy and printing technology. Deconstruction is applicable only for the printed word, so all Derrida's thought depends on printing technology. According to psychosexual stages of development (oral, anal, phallic) which were described by Sigmund Freud, a parallel can be seen with three-communication technology – oral word, writing, and the printing press. The printed word always commands and controls, in contrast with the oral word. For a long time Learned Latin was such paradigm of control in Western Europe. One might say that Learned Latin as the language of the Father is the crucial factor of control. This paradigm of control is the framework of Derrida's thought and a part of his deconstruction method. Derrida discovered the philosophical potentialities of cinema at the end of his life. Ghosts appearing in the cinema (which according to Sigmund Freud is nothing else but the parents), and allowed Derrida to understand his own philosophical position. In addition, the ghost, i.e. voice, can be interpreted as the return of orality. Secondary orality is the sign of contemporary audiovisual technologies. *Long live ghosts* as Derrida's "motto" expresses not only his own reconciliation with the phantasm but at the same time refers to a certain moment of secularity. Under the pressure of writing, religion was gradually transformed and the printing technology eventually led to the secularization.

SANTRAUKA

Straipsnyje interpretuojamas Jacques'o Derrida santykis su religija bei jo sukurto metodo dekonstrukcijos ir komunikacinių medijų sąveika. Derrida postulavo romietiškumo, Romos bažnyčios, „lotynizacijos“, kurią jis tapatino su šiuolaikinėmis komunikacinėmis medijomis, pabaigą. Lotynizacija tiesiogine prasme

RAKTAŽODŽIAI: oralumas, raštas, spaudos technologija, religija, lotynų kalba, medijos.

KEY WORDS: orality, literacy, printing technology, religion, Latin, media.

ilgą laiką Vakarų Europos kultūroje atliko homogenizuojantį ir kartu kontroliuojantį veiksma. Ši kalba buvo rašto ir spaudos „produktas“, o ne šnekamoji kalba. Garso ir vaizdo išsiskyrimas mokyklinėje lotynų kalboje atspindi dekonstrukcijos metodo, kurio paradigmatis pavyzdys yra Derrida veikalas *Glas*, veikimą. Tipografinė lotynų kalba ir iš jos išaugęs grynas tekstualumas leidžia kontroliuoti žodį. Spaudos technologija paskatina sekularizaciją, o sykiu ir gyvo žodžio nyksmą. Gyvas žodis visuomet žymėjo religinę sferą, o sykiu ir laisvą *verba volant* judesį.

Pasitelkus S. Fruedo išskirtas vaiko raidos psychoseksualines pakopas, interpretuojamas Derrida religingumas, kuris galiausiai atveria ir jo filosofinę nuostatą bei jos raidą nuo teksto prie gyvo žodžio audiovizualinėje medijoje. Toks antrinio oralumo kontekste egzistuojantis santykis pasirodo ne kaip gyvumo patyrimo jausmas, bet tarpinė būtis tarp tikrovės ir netikrovės. Vietoje tikrojo religingumo išgyvenimo atsiduriama vaiduokliškoje būsenoje.

PSICHOSEKSUALINĖS RAIDOS TARPSNIAI IR KOMUNIKACINĖS MEDIJOS

Freudo suformuluota oralumo, anališko ir fališkumo sekos samprata buvo taikoma interpretuojant individų psychoseksualinę raidą. Ar verbalinė komunikacija, kurios pradžia aprašome kaip oralumą, yra susijusi su psychoseksualine raida? Tam tikros paralelės išsyk peršasi pačios, nors negalima teigti, kad jos viską paaiškina ir kiekviena pakopa absoliučiai atitinka komunikacines medijas.

Vienas iš oralinio tarpsnio bruožų yra susilaikymas nuo bet kokios kontrolės. Priešingai, nei po to einančiu analiniu tarpsniu, kai kontrolė tampa svarbiausiu dalyku, oraliniu tarpsniu vaikui leidžiama nekontroliuoti savo šlapinimosi ir tuštinimosi procesų¹². O analiniu tarpsniu vaikas mokomas minėtus procesus kontroliuoti. Kitaip tariant, tai, kas anksčiau buvo leidžiama, dabar imama drausti. Atsiranda konfliktuojanti muskuliarinė veikla.

Leidimo ir prievartos (kontrolės) sąvokos leidžia įžvelgti sąsają tarp oralinės verbalizacijos pasaulio ir oralinio psychoseksualinio tarpsnio. Šnekamieji žodžiai teka, plaukia. Oralinių-auratinių kultūrų aukščiausias edukacinis idealas buvo

copia arba klasikinės Antikos ar Renesanso oratoriaus „gausus kalbinis srautas“. Šnekos žodžiai yra laisvai judantys, greitaeigiai. Manuskriptų kultūra šį judrumą sustabdo. *Verba volant, scripta manent*: žodžiai teka, o tai, kas užrašyta, stovi. Rašymas „sulaiko“ žodžius. Sulaikymas yra rašymo *raison d'être*. Tai įrašas. Raštas laiko žodžius, kad jie niekur nepabėgtų, sako Ongas¹³. Krinta į akis, kad daugelis sąvokų, kurias paprastai vartojame kalbėdami apie raštą, yra priešingos sąvokoms, kuriomis apibūdiname gyvą kalbėjimą. Rašymas yra fiksuotas erdvėje, apribotas, surištas, nekintamas, inspektavimo ir reinspektavimo objektas, tai gi – kontroliuojamas. *Scripta manent*¹⁴.

Tačiau ar nėra taip, kad šis gyvo žodžio srautą stabdantis rašto poveikis atsispindi ir religinio išgyvenimo sferoje? Juk Vakarų kultūros sekularizacijos procesas gerokai paspartėjo būtent tipografijos epochoje. Galima spėti, kad Derrida inicijuota dekonstrukcija yra ne kas kita, kaip pastanga tarsi iš vidaus, paties tipografinio rašto priemonėmis įveikti tipografinės kultūros nustatytas ribas. Jei taip, tai tipografinio teksto dekonstravi-

mas įgyja ir pastangos desekuliarizuoti Vakarų kultūrą pobūdį.

Prisiminkime, kad abraomiškos kilmės religijose esminis vaidmuo tenka gyvam balsui. Krikščioniškasis tikėjimas ilgą laiką nebuvo orientuotas į vizualinę patirtį. Jėzus Kristus buvo Žodis, įkūnytą *Logos*. Tikslinga atkreipti dėmesį į tai, kad, tarkime, hebrajų mistikų santykis su rašytiniu žodžiu buvo iš esmės kitoks, nei mūsų. Tas žodis jiems buvo daug artimesnis sakytiniam žodžiui. Pranašui Mahometui sapne pasirodęs angelas Gabrielius įteikia knygą liepdamas skaityti, tačiau šis žodis taip reiškia „skelbti“ (pranašas buvo neraštingas). Ongas teigia, kad šiuo požiūriu tik šandienos žmogus žodį suvokia vizualiai. Senovėje žmonės net ir rašytinį žodį pirmiausia jautė kaip garsą. Senajame ir Naujajame Testamente Dievo žodis yra visuomet suvokiamas kaip sakomas žodis. Ir Dievo žodis visuomet susijęs su žmogaus žodžiu. Krikščioniška žinia platinama per asmeninį kontaktą ir sakytinį žodį. Vėlesnė vizualinė orientacija susijusi su rašto atsiradimu ir išgalėjimu¹⁵. Fonetinis alfabetas redukavo garsą į vizualinę formą. Ilgainiui krikščioniškoji kultūra ir religija pereina prie rašto, o vėliau ir technologizuoto žodžio – spaudos technologijos. Visa tai neabejotinai veikia ir sykiu transformuoja religinę sąmonę.

Vertėtų pabrėžti tai, kad šiuolaikinės religijos siejimas su komunikacinėmis technologijomis kartu reiškia ir tam tikrą gyvo balso sugrįžimą. Ongas pavadino tai „antriniu oralumu“ (*secondary orality*).

Oralinės-audialinės patirties esminių bruožų galima laikyti tai, kad kitaip nei vizualinėje patirtyje, gyvas žodis čia yra

neatsiejamas nuo konkrečios situacijos. Kalbėtojas ar klausytojas dalyvauja toje situacijoje, ir šis dalyvavimas suteikia patirčiai gyvo išgyvenimo pobūdį.

Tik pirminio oralumo atveju žodis nebuvo vizualizuojamas ir kartu nebuvo aiškinamas. Ongas pažymi, jog „viena iš priežasčių, kodėl hermeneutika prasidėjo kartu su tekstu, yra ta, kad jie iš pirmo žvilgsnio noetiškai valdomi, tai galima atlikti su oroline išraiška.“¹⁶ Taip yra todėl, kad užrašytame tekste žodžiai yra nejudantys, pasyvūs, fiksuoti ir todėl reikalingi hermeneutinės interpretacijos. Kita vertus, būtent dėl to savo nejudrumo jie tinkami perdirbti ir manipuliuoti.

Žodis gyvena gyvo garso pasaulyje, balso pasaulyje ir prasmę išreiškė tiesiogiai. Mentaliniai procesai ir socialiniai santykiai pasikeičia, kai žodis technologizuojamas (užrašomas, išspausdinamas), padaromas amžinai tyliu, nutolusiu – jis sufikcinamas. Raštingas žmogus įsivaizduoja žodžius kaip savotiškus daiktus. Šis „daiktiškas“ žodžio pavidalas susijęs su distancijos momentu. Rašto „sudaiktintas“ žodis virsta tarsi iš šalies stebimu daiktu. Žinome, kad bet koks žinojimas reikalingas tiek artumo, tiek ir distancijos. Šiuo požiūriu galima sakyti, kad raštas suteikia žodžiui tam tikrą pranašumą: jis nutolina labiau negu oralumas, kuris yra gyvas artumas.

Antrinis oralumas – tai radijas ir televizija, kada žodžiai vėl srūva kaip garsai. Tačiau tai jau rašto ir spaudos kultūros produktas. Čia jau nebėra oralinei kultūrai būdingo žodžio spontaniškumo. Net ir gyvai skambantis žodis yra iš anksto suplanuotas, dirbtinai inicijuojamas.

ANAPUS TIPOGRAFINIO TEKSTO

Šiuo požiūriu itin įdomios yra „vėlyvojo“ Derrida pastangos tam tikra prasme išėiti už tipografinio teksto ribų. Čia galima prisiminti 1996 m. įrašytą Derrida interviu su Bernardu Stiegleriu „Échographies de la télévision. Entretien filmés“, kuriame iš tekstinės plotmės jau persikeliamo į orališkai orientuotą audiovizualinę mediją.

Derrida dar prieš įrašinėjant interviu paprašė Stieglerio teisės bet kuriuo momentu peržiūrėti įrašą. Žinoma, jis tuojau pat apsidraudė, kad tai jokiū būdu nėra kažkoks inkvizicinis veiksmas, tai tiesiog teisėtas reikalavimas neturint jokių iliuzijų, nes akivaizdu, jog šitų dalykų neįmanoma kontroliuoti. Iš šio pokalbio aiškiai jaučiasi, kad Derrida kelią nerimą visi tie kalbantys ir rodantys aparatai. Jam labai sunku ką nors pasakyti sėdint priešais kamerą¹⁷. Štai ką jis sako apie dabarties technologijas: „Kada skribas ar XVIII–XIX a. rašytojas rašė, tai tas inskripcijos momentas nebuvo laikomas gyvu. Materialinis palaikymas, inskripcijos formos saugojo atmintį, bet jos nebuvo „gyvos“ ar gyvas rašytojo pėdsakas – jo veido, jo balso, jo rankos etc. Kaip viso to absoliučią priešybę mes išgyvename singuliarių nepakartojamą momentą, kurį aš ir Jūs prisiminsime kaip kontingentinį momentą, kuris įvyko tik vieną kartą, tai kas buvo gyva (...). Ir jis reprodukuojamas kaip gyvas, referuojant į jo esamybę tiek šiuo momentu, tiek bet kur ir bet kada (...), praėjus savaitėms ar net metams, jis bus perrašytas į kitus rėmus ir kitus „kontekstus.“¹⁸ Taigi Derrida išsako savotišką nuostabą gyvo balso ir vaizdo įrašymo technologijomis. Atsižvelgiant į dekonstrukcijos metodą, taikomą

tik lengvai kontroliuojamam spausdintam tekstui, nesunku suvokti, kad filosofui gyvumo išraiška kelia nerimą. Toliau jis sako: „Tele“ maksimumas, nuotolis, atidėjimas vis išliks gyvas ar veikiau – nemedijuotas vaizdas: mūsų balsų tembras, mūsų išvaizda, mūsų žvilgsnis, mūsų rankų judesiai. Paprastas ir svarbus faktas yra tai, kad iki XIX a. pabaigos nebuvo įrašyta nė vieno dainininko balso. Netgi žmonių balsų, kurių archyvus mes privalome turėti (ne tik dainininkų, bet ir rašytojų, oratorių, politikų ir t. t.).“¹⁹ Gyvo balso archyvai neabejotinai žymi antrojo oralumo bangą, apie kurią kalbėta šiek tiek anksčiau. Tačiau sugrįžęs oralumas atveria daug skaudesnius dalykus, kurie Derrida byloja apie mirties baimę. Galima sakyti, kad tai nėra tikras gyvumas, nes jį sukuria dirbtiniai aparatai²⁰. Dirbtinės gyvos transliacijos (*live*), kurios technologiškai konstruoja pseudo dabarties momentą²¹ ir „...būtent todėl mes dabar žinome, sėdėdami čia po lempomis, priešais kamerą, klausydamiesi savo pačių balso aido, kad šitas gyvas, tiesioginės transliacijos momentas jau dabar yra sugriebtas mašinų, kurios transportuos jį ir rodys, tik Dievas žino, kur ir kada, o tuomet mes suprantame, kad mirtis yra čia.“²²

Tokioje Derrida nuostatoje balso (nepamirškime, kad dekonstrukcija uždraudė balsą) ir apskritai sunkiai kontroliuojamo gyvumo atžvilgiu matome savotišką paralelę su Freudo pastebėtu kultūriniu tabu praeitam evoliucijos etapui. Tai pasikartoja ir religijoje: praeito etapo dievai tampa demonais. Etapui, kada balsai pasirodo kaip vaiduokliai.

Neatsitiktinai Derrida, kuris tiek priklauso nuo technologizuoto žodžio, susidūręs su kino vaizdu ir balsu, kuris, net ir priklausydamas mirusiajam, sukelia jam nerimą, pradeda kalbėti apie vaiduoklius. Freudas knygoje *Totemas ir tabu*²³ teigia, jog neurotiškų asmenų, vaikystėje kentėjusių nuo vaiduoklių baimės, psichoanalizė gana dažnai nesunkiai demaskuoja, kad už tų vaiduoklių slypi tėvai. Niekas geriau neparodo nei tai, kad už demonų slypi neseniai mirusieji, kaip gedulo įtaka atsiradusiam tikėjimui demonais. Freudas pastebėjo, kad tokia kova paskui virsta gedulu, o galiausiai – religija. Gedulas turi išspręsti tam tikrą psichinę užduotį – jis turi sunaikinti gyvųjų prisiminimą apie mirusiuosius ir su jais susijusius lūkesčius. Kada šitas darbas atliktas, skausmas nurimsta, o kartu su juo – ir atgaila bei kaltė, o todėl ir demonų baimė. Tačiau tos pačios dvasios, kurios anksčiau kėlė baimę kaip demonai, priartėja prie daug draugiškesnės paskirties – jie tampa garbinimo objektu kaip protėvis, į kurį kreipiamasi su pagalbos prašymu.

Prisiminkime, kad ir Derrida santykiu su oralumu, vaiduokliais galiausiai pasirodo esąs ambivalentiškas. Filme „Ghost Dance“ jis sušunka: „Tegyvuoja vaiduokliai!“ Jau vėliau pokalbiuose su Stiegleriu prisipažįsta, kad ekrane išvydęs tame filme vaidinusią, bet dabar jau mirusią aktorę Pascale Ogier, jis patikėjo vaiduokliais. Ir tas jo prisipažinimas nuskamba visiškai pozityviai, kaip savotiškas susitaikymas su vaiduokliu.

Neabejotinai psichoanalitikui pasirodytų įdomi ir Derrida „kova“ su spaus-

dintu žodžiu ir balsu. Prisiminkime, kad lotynų kalba ilgą laiką Europoje buvo vadinama Tėvo kalba. Tačiau ne giminytės prasme. Manytume, kad ši psichoanalitinė prieiga gali tapti modeliu norint suprasti dekonstrukcijos, spausdinto, gyvo žodžio sąsajas su religija ir sekuliarizacija. Iš tiesų čia atsiskleidžia Derrida pastanga išsilaisvinti, bet kartu atsidurti niekur, tapti niekuo. Tai byloja ir jo sukurtas metodas. Dekonstrukcija, išaugusi lotyniškos tradicijos kontekste, atsiduria savotiškoje našlaičio pozicijoje. Nors pats Derrida, darydamas perskyrą tarp sakytinio ir rašytinio *logos*, teigia, kad būtent sakininis *logos* priklauso nuo savo tėvo, užrašytas žodis veikia yra našlaitis²⁴. Galbūt tiksliau būtų sakyti, kad čia turėtume kalbėti ir apie motinos kalbą. Mat motinos kalba – tai vadina moji gimtoji kalba. Mes jos išmokstame iš motinų – moterų. Nėra tėvo kalbos²⁵. Ongas teigia, kad verta atkreipti dėmesį į klasikinėje lotynų kalboje vartojamą būdvardį, išvestą iš *pater, tėvas*, susijusį su kalbine išraiška *patrius sermo*. Tačiau šis posakis nereiškia „tėvo kalbos“: iš *patrius* atsiranda tokie terminai kaip patriotiškas, tėvonija, bet ne „tėviškas“, ir *patrius sermo* reiškia nacionalinę šneką arba kalbą. Tai gali būti protėvių kalba, bet ne konkrečiai tėvo kalba. Tai yra tai, kas paveldėta, kaip žemė, išoriškai nuosavybė, beveik kaip prekė.

Lingua materna pasirodo viduramžiais, ir tai visiškai kitokia sąvoka, suformuota iš priesagos -no-, kuri nurodo kilmę: tai, kas kyla iš motinos. Vyriška priešybė yra *paternus*. *Patrius* vartojamas kartu su *sermo*, pokalbiu, diskursu. Čia protoindoeuropietiška šaknis yra *ser*,

reiškianti eilę. *Materna* vartojamas kartu su *lingua*, kur protoindoeuropietiška šaknis yra *dnghu*, reiškianti liežuvį (fizinį organą). Motinos kalba, tėvo linija. Būdvardžiai, nurodantys tėvystę, nevartojami su *lingua*. Posakis **patria lingua*, „tėvo liežuvis“, nesutinkamas, kaip ir **paterna lingua*. *Patrius* neaptinkamas ir iš esmės tai yra kur kas vėlesnės formacijos nei *maternus*. Tai ne asmeninis, bet juridinis terminas: iš **matrius* nėra kilusio jokio juridinio paveldo, klasikinėje Romoje nebūdavo paveldima per motinos liniją. Apibendrinant *patrius sermo* reiškia nacionalinę kalbą, kuri yra paveldėta iš protėvių. O *lingua materna* reiškia gana paprastą „motinos liežuvį“, kuris priimamas iš motinos ir interiorizuojamas. Taigi kontrastas tarp juridiškai paveldėtos ir natūralios kalbos²⁶.

Ar nėra taip, kad mokyklinė lotynų kalba atitinka Tėvo kalbą ne giminystės prasme? Sykiu galime paklausti, ar vaiduokliški, aparatų palaikomi „gyvi“ ir „dabarties“ momentu skambantys balsai yra motinos kalbos reprezentantai? Pasitelkę religinį momentą galime prisiminti, kad sensoriumo pokyčiai veikia religinę sąmonę. Ji tampa vaiduokliška. Tačiau kyla klausimas: kaip galėtume ją apibūdinti? Panašu, kad joje lieka tik tikro religingumo prarasties suvokimas ir savotiška nostalgija. Tipografinis suvaržymas, tekstinis uždarumas yra ta erdvė, kurioje prieš Tėvo kalbą maištauja intelektualinis maištininkas Derrida, tačiau tas maištas galiausiai realizuojasi tipografiniu pavidalu – *scripta manent*. Pagaliau išryškėja ir susitaikymas su savo paties vaiduokliškumu.

IŠVADOS

Jacques'o Derrida dekonstrukcijos metodas iš esmės priklausomas nuo spausdinto žodžio, t. y. spaudos technologijos. Jis niekada nėra taikomas oraliniam pokalbiui ar rankraščiui. Europos rašto ir spaudos kultūra labai glaudžiai susijusi su lotynų kalba, arba tam tikru atžvilgiu „romietišku“. Lotynų kaip mokslo kalba vyravo ir chirografiškai kontroliavo kitas kalbas praktiškai iki pat XVIII a. Taigi Derrida metodas tam tikra prasme priklauso šiai tradicijai: ypač tai svarbu kalbant apie logologijos, gyvo žodžio „uždraudimą“. Ir vis dėlto Derrida mėgina įveikti šį kontroliuojančių veiksnį. Dekonstrukcija atlieka begalinę prasmės išlaisvinimo procesą tam, kad pasiektų ne tik laisvumo momentą, bet

išreikštų filosofinę paties Derrida poziciją. Tai pozicija, kurią būtų galima apibūdinti kaip tarpinę būseną tarp tikrovės ir netikrovės. Kontroliuojanti Tėvo kalba, pasitelkus Freudo mokslą, pasirodo kaip tam tikra fikcija, kuri kartu yra labai paranki Derrida filosofinei nuostatai išreikšti. Audiovizualines technologijas ir jų teikiamas galimybes Derrida „atrado“ gana vėlai. Atrodo, kad filosofą žavėjo galimybė per jas parodyti savo „vaiduokliškumą“, kuris ir reiškia buvimą tarp tikrovės ir netikrovės.

Vaiduokliškumas, pirmiausia pasireiškiantis kaip tam tikras šešėlis ir balsas, kurį uždraudė dekonstrukcija, sukelia tam tikrą nerimą. Gyvo balso negalima kontroliuoti taip, kaip spaudos puslapyje

sulaikytų žodžių. O gyvas balsas yra religijos „simbolis“ *par excellence*. Derrida išreiškia apgailestavimą dėl negalėjimo kontroliuoti gyvo žodžio, kuris sklinda

audiovizualinėse technologijose, tačiau sykiu tai byloja apie sekuliarizacijos momentą: gyvas balsas dabar atstovauja nebe dievybėms, bet vaiduokliams.

Literatūra ir nuorodos

¹² Ten pat, p. 93.

¹³ Ten pat, p. 93.

¹⁴ Ten pat, p. 94.

¹⁵ Lietuvoje vis dar gana sunku įtikinti oralumo ir chirografijos tyrimų svarba ne tik Biblijos, bet ir Korano istoriniam pažinimui. Tačiau tokios studijos jau seniai egzistuoja Vakarų Europoje ir Jungtinėse Amerikos Valstijose. Galima nurodyti kelis tyrimus minėta tematika: Walter J. Ong, *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*. London-New York: Routledge, 1982; Islamo tyrimai: Andrew G. Bannister, *Oral – Formulaic Study of the Qur’an*. London: Lexington Books, 2014; Biblijos: Richard A. Horsley, *The Oral and Written Aspects of the Emergence of the Gospel of Mark as Scripture*; *Oral Tradition* 25.1 (2010), 93–114; Werner H. Keblers, *The Oral and the Written Gospel*. Philadelphia: Fortress Press, 1983.

¹⁶ Walter Ong, Before Textuality: Orality and Interpretation. *Oral Tradition*, 3/3, 1989, p. 259–269.

¹⁷ *Echographies of Television. Filmed Interviews*. Jacques Derrida and Bernard Stiegler. Transl. by Jennifer Bajorek. Polity Press, Paris, 2002, p. 32–33.

¹⁸ Ten pat, p. 38.

¹⁹ Ten pat, p. 38–39.

²⁰ Ten pat, p. 3.

²¹ Ten pat, p. 5.

²² Ten pat, p. 39.

²³ Sigmund Freud, *Totemas ir Tabu*. Iš anglų k. vertė A. Merkevičiūtė. Vilnius: Vaga, 2010.

²⁴ Jacques Derrida, *Dissemination*. Transl. B. Johnson. The University of Chicago Press, 1981, p. 77.

²⁵ Ong Walter, *Fighting for Life: Contest, Sexuality and Consciousness*. Ithaca (N.Y.): Cornell University Press, 2013, p. 36–37.

²⁶ Leo Spitzer, *Essays in Historical Semantics*. New York: Russell & Russell, 1968, p. 25–29.